

„Szemantikai egyeztetés” a megnyilatkozás-jelentés levezetése során *

Bibok Károly
SZTE Orosz Filológiai Tanszék
kbibok@lit.u-szeged.hu

1. Kezdjük mindenekelőtt a címben idézőjelben szereplő **szemantikai egyeztetés** kifejezés magyarázatával! Ezzel a terminussal nem a mondatrészek közötti – az alakival szembenálló – értelmi egyeztetést akarom jelölni. Nem is arra a törvényszerűsége kívánok utalni vele, bár a tárgyalandó jelenséggel rokon vonásokat mutat, amelyet szemantikai egyeztetésnek is neveznek, és amely szerint egy mondat lehetséges olvasatai közül az informativitás és a természetesség szempontjából az az optimális, amelyik esetében az összetevők jelentésegységei maximális mértékben ismétlődnek (Apresjan 1974: 14). A **szemantikai egyeztetés** megnevezést – a lexikai-szemantikai ábrázolás szerves részévé vált szelekciós szabályok hagyományos elképzelésén túllépve – az összetevők jelentéseinek (jelen tanulmányban a szójelentéseknek) a megnyilatkozások jelentésének megszerkesztése során megengedhető és egyúttal minimálisan megkövetelendő együttes előfordulására vonatkoztatom. Mivel ezeket az egyeztetési kényszereket nem teljesen a szintaktikai és szemantikai dominanciaviszonyok határozzák meg, ez a kérdéskör ahhoz a problémához vezet, hogy kompozicionális-e, és ha igen, milyen mértékben, a megnyilatkozások szemantikai jelentése, azaz elegendő-e a megnyilatkozások szemantikai jelentésének megállapításához a megnyilatkozásokat alkotó összetevők jelentésének és a megnyilatkozások morfoszintaktikai szerkezetének ismerete.¹ A szemantikai egyeztetés kapcsán éppen azt kívánom – a kétszintű konceptuális szemantikát (Bierwisch 1983a, 1983b, 1996, 1997; Bibok 1996, 1998, 1999, 2000; Pethő 1998a, 1998b, 1999) és a generatív lexikon elméletét (Pustejovsky 1995, 1998; l. még Jackendoff 1997: 47–67) felhasználva – bemutatni, hogy milyen módon vezethető le a megnyilatkozások szemantikai jelentése a nem szigorú értelemben vett kompozicionalitás keretében.

Ezt a célkitűzést tanulmányomban a következő lépésekben valósítom meg. A 2. fejezetben a kétszintű konceptuális szemantika interpretációs mechanizmusait: a fogalmi elmozdulást, differenciációt és szelekciót veszem sorra, arra fordítva a figyelmemet, hogy mikor beszélhetünk nyelvi és mikor fogalmi szelekcióról, valamint hogy milyen módon viselkednek ezek a műveletek a kompozicionalitás szempontjából. A 3. fejezetben a generatív lexikonnak az összetett kifejezések jelentését levezető műveletei közül

* Ez a tanulmány a T 029590 számú *A természetes nyelvekre jellemző szabályok, elvek és modellek tulajdonságai: komplex megközelítés* című OTKA-pályázat támogatásával készült. – Köszönettel tartozom anonim lektoromnak, aki megjegyzéseivel arra sarkallt, hogy több helyen pontosabban fogalmazzam meg a mondanivalómat.

¹ A kompozicionalitás elvének (más elnevezéssel a Frege-elvnek) különböző megfogalmazásaira, valamint nyelvelméleti szempontú tárgyalására l. Padučeva (1999: 3–4); Jackendoff (1997: 48–50).

az együttes kompozíciót (co-composition) vizsgálom meg, de nemcsak a kompozicionalitás, hanem a lexikai ábrázolás gazdaságossága tekintetében is.

2.1. A kognitív nyelvészetben belül élesen szemben áll egymással a holista irányzat, amelyet két kiemelkedő képviselője alapján Lakoff–Langacker-féle kognitív nyelvészetnek is nevezhetünk, és a moduláris irányzat (Kiefer 1995). Azonban maga a moduláris kognitív nyelvészet sem tekinthető egységesnek, mert két eltérő felfogás ütközik a nyelvi és a fogalmi jelentés megkülönböztetésének szükségességét illetően. Az egyik nézetet, amely egyébként a holista irányzatnak az ebben a kérdésben elfoglalt álláspontjával mutat rokonságot, R. Jackendoff (1997: 21–46, 220. 8. j.) képviseli: a jelentés megadásának egyetlen szintje, a fogalmi reprezentációk szintje létezik. Ezzel szemben a moduláris kognitív nyelvészet másik ága, a kétszintű konceptuális szemantika (Bierwisch 1983a, 1983b, 1996, 1997; Bibok 1996, 1998, 1999, 2000; Pethő 1998a, 1998b, 1999) következetesen megkülönbözteti a nyelvi tudást és a kontextusok által indukált világtudást, valamint ennek megfelelően a nyelvi, azaz a tulajdonképpeni szemantikai és a fogalmi jelentést. Nyelvi szinten a szójelentések rendszerint nem teljesen meghatározottak. Ezeket a jelentéseket a neutrális kontextusokban aktivizálódó (mindennapi) tudásunk konkretizálja a fogalmi interpretáció során. Másként megfogalmazva: A konceptuális értelmezés az alulspecifikált logikai-szemantikai jelentést (a magjelentést) a teljesen meghatározott szó szerinti jelentésekre képezi le a kontextusokban. Az utóbbiakból metaforikus jelentések alakulhatnak ki nem neutrális kontextusok esetén (erről részletesebben l. Bierwisch 1979: 141–143).

Ami a szó szerinti jelentésekre való leképezést illeti, ez történhet az ún. fogalmi elmozdulás útján, amikor a magjelentés **különböző** konceptuális mezőkben kap teljes értelmet, vagy az ún. fogalmi differenciáció útján, amikor a magjelentés némileg különböző módokon, de **ugyanabban** a konceptuális tartományban értelmeződik. Az első mechanizmust illetően figyeljük meg az *iskola* főnév viselkedését az (1)-ben, a második eljárás vonatkozásában pedig az *elveszt* igéét a (2)-ben!

- (1) a. *1975-ben Péter elment az iskolából.*
 b. *Délelőtt 10 órakor Péter elment az iskolából.*
 c. *Az egész iskola elutazott kirándulni.*
 d. *Június elején már nagyon unják a gyerekek az iskolát.*
 e. *Az iskola nem törölhető ki a civilizáció történetéből.*
- (2) a. *János elvesztette a pénzét, mert nem vette észre, hogy lyukas a zsebe.*
 b. *János elvesztette a pénzét a tőzsdei spekulációval.*
 c. *János hazugsága miatt elvesztette barátai előtt a becsületét.*
 d. *János elvesztette a barátját a zsúfolt metróállomáson.*
 e. *János elvesztette a barátját egy tragikus autóbaleset következtében.*

Az *iskola* az (1)-ben rendre a következőképpen interpretálható: intézmény, épület, emberek csoportja, tevékenység, intézménytípus. A különböző értelmezési lehetőségek mögött, mivel azok összefüggnek egymással, egy közös jelentésmagot tételezhetünk fel:

(3) ‘*x* célja, hogy bizonyos tanítási/tanulási folyamatokat biztosítson’.²

A (3)-ból az *x* változó kontextusoknak megfelelő konkretizálásával – a konceptuális elmozdulás révén – levezethetők az ‘intézmény’, az ‘épület’, az ‘emberek csoportja’, a ‘tevékenység’ és az ‘intézménytípus’ fogalmi egységeket tartalmazó szó szerinti jelentések.

A (2)-ben szereplő *elveszt* ige szó szerinti jelentéseiről pedig a következőket mondhatjuk (vö. Bierwisch 1983b: 68): Az *elveszt* különbözőképpen differenciálódik a fogalmi interpretációban, mert különbözőek az okok, amelyek a birtoklás megszűnéséhez vezetnek. De nemcsak ezért beszélhetünk az *elveszt* fogalmi differenciációjáról, hanem azért is, mert az elvesztett entitás különbözőképpen specifikálódik. A (2a–b)-ben nem egy élőlényről, hanem egy tárgyról van szó, ráadásul az első esetben konkrét tárgy(ak)ról, a másodikban pedig absztrakt értékről. A (2c)-ben az elvesztett entitás egy absztrakt dolog, egy tulajdonság. A (2d–e)-ben viszont élőlényt, embert jelentő főnév szerepel. Tehát az *elveszt* aszerint is módosul a fogalmi interpretációban, hogy milyen jelentésű argumentummal kapcsolódik. Ezek alapján módosítanunk kell a lexikai-szemantikai ábrázolás szerves részévé vált szelekciós szabályoknak a szójelentések együttes előfordulását korlátozó hagyományos elképzelését, hacsak nem olyan szótárt (sense enumeration lexicon – Pustejovsky 1995: 33–54) tételezünk fel, amelyik csak úgy képes számot adni a kontextusok által indukált újabb és újabb jelentésekről, hogy felsorolja azokat, ezáltal nagy mértékben megnövelve a jelentések számát. Nem tartható ugyanis, hogy a predikátum kiválasztja a megfelelő szemantikai típusú argumentumot, mert az argumentum maga is befolyásolja a predikátum jelentését. Továbbá: mivel a predikátumnak és az argumentumának a szemantikai egyeztetése, nagyobb egységbe való összeszerkesztése kontextuálisan meghatározott művelet, a kétszintű konceptuális szemantika keretében kifejezve, az nem nyelvi-szemantikai, hanem fogalmi-szemantikai jellegű mechanizmus. Bierwisch (1983a: 92) feltételezése szerint a hagyományosan nyelvi jellegűnek tartott szelekciós szabályok **többségükben fogalmi jellegű megszorítások**. Így tehát fogalmi szelekcióról, általánosabban pedig fogalmi egyeztetésről kell beszélnünk, amely a konceptuális reprezentációt érinti.

2.2. Tekintsük a következő példákat!

- (4) a. *Mária azt kérdezi/kérde Jánostól, hogy hová megy.*
 b. *A csimpánz azt kérdezi Jánostól, hogy hová megy.*
 c. *A papagáj azt kérdezi Jánostól, hogy hová megy.*
 d. *A robot azt kérdezi Jánostól, hogy hová megy.*
 e. *A farkas azt kérdezi Piroskától, hogy hová megy.*
 f. Kérde a nyúl:
 – *Hová futsz, te kicsi kakas? (A szegény ember kakasa)³*

² A logikai-szemantikai jelentés megadására használt formalizált nyelvről l. Bierwisch 1983a, 1983b, 1996. Az *iskola*-típusú főnevek magjelentéseinek problémájára és szó szerinti jelentéseinek olyan levezetésére, amely jelentésen módosítja és egyúttal ötvözi is Bierwisch (1983a) javaslatát a hagyományos lexikográfia metonímiát feltételező leírásával, l. Bibok 1996, 2000.

³ *Magyar mese- és mondavilág I: A csodaszarvas.* (Mesélte: Benedek Elek.) Bp.: Könyvtér-kiadó Vállalat—Móra Kiadó, 1987: 285.

Ami a *kérdez/kérd* alanyi argumentumát illeti, a (4a) alapján úgy vélhetnénk, hogy annak az EMBER komponenssel kell rendelkeznie az igék szótárbeli nyelvi-szemantikai reprezentációjának megfelelően. A (4b–f) azonban azt mutatja, hogy ez a szelekciós megszorítás nem helyénvaló, és a világtudásunktól függ, hogy az igék milyen alanyi argumentummal kapcsolódhatnak. A *kérdez/kérd* igék alanyi argumentumaként mindazoknak az állatoknak a neve, valamint mindannak az elviekben végtelen sok artefaktumnak a neve előfordulhat, amelyek képesek valamiféle módon információátadásra (vö. (4b–d)). Ráadásul akkor is szerepelhet állatok (vagy akár tárgyak) neve a vizsgált pozícióban, ha azokat az emberéhez hasonló kommunikációs képességgel ruházzuk fel. A (4e)-ben és a (4f)-ben éppen erről a legutolsó esetről van szó, ennél fogva a *kérdez/kérd* igéket újra kell értelmeznünk. Itt ezeknek az igéknek olyan metaforikus jelentéseivel állunk szemben, amelyeket az alanyi argumentumok megszemélyesítése révén nyertünk. Ezekkel rokon metaforikus jelentések nemcsak az információs, ill. kommunikációs tevékenységet megnevező lexémák egész mezőjére, hanem az emberi tevékenységeket jelölő szavak különböző mezőire is jellemzőek és kiterjeszthetőek. Eszerint az ilyen metaforikus jelentések nem a nyelvi tudásunkhoz tartoznak, hanem a világtudásunkon alapulnak, és ennek részét képező szabály útján, nevezetesen a megszemélyesítés útján jönnek létre.

Ezért az (5)-beli megnyilatkozást

(5) *A számok szépen keringőztek a bálban.*

sem kell nyelvileg rosszul formálnak tekinteni. Sőt az (5) rendelkezhet interpretációval – a fogalmi reprezentáció síkján – abban a lehetséges világban, amelyikben a számok meg vannak személyesítve.

A világ entitásai között feltételezett hasonlóságon alapuló, a világtudásunkban gyökerező szabály révén előállítható metaforikus jelentések másik példáját láthatjuk a (6)-ban.

(6) *Láttad az oroszlánt az állatkertben / a játékboltban / képtárban / játékkatalógusban?*

Egy természetes fajta neve vonatkozhat annak különböző ábrázolásaira, még a természetes fajta egyik reprezentációjának, azaz az oroszlánnak mint játéknak a játékkatalógusban való metaábrázolására is.

2.3. A fentebb mondottak azonban nem jelentik azt, hogy ne lennének olyan esetek, amikor nyelvi-szemantikai szelekcióról, valamint ezzel összefüggésben a metaforikus jelentéseknek más típusáról kellene beszélnünk. Tekintsük a következő példákat!

(7) a. *János elvesztette a pénzét, mert nem vette észre, hogy lyukas a zsebe.*
b. *János rémületében elvesztette a fejét.*

(8) a. *Ez a kés jól vág.*
b. *János esze jól vág.*

(9) a. *A cukor elolvadt.*
b. *János elolvadt a boldogságtól.*

- (10) a. *A rendőrök több pisztolylövéssel megölték a postarablót.*
 b. *Nyerseségével, ridegségével János megölte benne a szerelmet.*

Mind a négy (b)-jelzésű példában – az (a)-jelzésűekkel ellentétben – metaforikus jelentéseket találunk, amelyek a nem neutrális kontextusokban aktivizálódó mindennapi tudásunk alapján jönnek létre. Ugyanis átvitt értelemben (de csak úgy!) gondolhatunk arra, hogy János nem birtokolja tovább a fejét, illetve az eszével mint éles tárgyval részekre oszt valamit, azaz éles az esze. Ugyancsak átvitt értelemben beszélhetünk János „folyékonyvá válásáról” annak megfelelően, ahogyan a boldogság és más érzések (vö. *valakiben forr a méreg/düh/harag, valaki forr a méregtől/dühtől/haragtól, valakit elönt a méreg*) mint folyékony anyagok konceptualizálódnak. Az élettelen név tétel pedig alapjául szolgálhat annak a képletes kifejezésnek, amelyet a szerelem megsemmisítésének megnevezésére használunk.⁴ Ugyanakkor észre kell vennünk, hogy nem helyettesíthetők a (b)-jelzésű példákban az igék más igékkel, amelyek pedig ugyanazokba a lexikai-szemantikai mezőbe tartoznak, mint az *elveszt, vág, elolvad* és *megöl* igék az (a)-jelzésű példákbeli jelentéseikben. János elhagyhatja a pénzét, ha lyukas a zsebe, mégsem állítható ez a fejről, arra gondolva, hogy elvesztette az önuralmát. A kés szeletelhet jól, de ez nem mondható János eszéről. A cukor feloldódhat, a boldogságtól viszont csak elolvadni szoktunk. Valakit ki lehet nyiffantani, le lehet szűrni, agyon lehet ütni, de a szerelemmel nem lehet ezeket csinálni. Ezért az *elveszt, vág, elolvad* és *megöl* igéknek a (b)-jelzésű sorokban fellépő jelentéseit lexikalizálódott metaforákként kezelem, és ebből következően az adott lexéma nyelvi-szemantikai reprezentációjának részének tekintem azokat, nem felejtve el, természetesen, hogy azok motiváltsága a világtudásunkban rejlik. Az ilyen típusú metaforikus jelentéssel kapcsolatban két kiegészítő megjegyzést szükséges még tennem. Először: azt, hogy világtudásunk egyes részei nyelvileg relevánssá válhatnak más, a fentitől különböző esetekkel is példázhatjuk. Mel'čuk (1989: 96) szerint az olyan nyelvi kifejezések megléte, mint pl. *snow-white* ‘hófehér’, indokul szolgálhat a FEHÉR nem megkülönböztető szemantikai komponens szerepeltetésére a *snow* ‘hó’ definíciójában. Ezzel szemben, mivel a **rice-white* ‘rizsféher’ nem jól formált kifejezés, a *rice* ‘rizs’ nem tartalmazza ezt a komponens, jóllehet – világtudásunk alapján – a rizs is fehér, mint a hó. Az *iskola*-típusú szavaknak a konceptuális elmozdulás keretében végzett elemzése során pedig magam is rámutattam (Bibok 1996, 2000) arra, amikor a világtudás lexikalizálódik, és ezért azt a nyelvmodell szótári komponensében rögzíteni kell. Így jelenik meg például az *egyház* lexikai-szemantikai reprezentációjában az ‘intézmény’, a *templom*-éban az ‘épület’, az orosz *televizor*-éban a ‘készülék’ fogalmi egység. Másodszor: elképzelhető, hogy a lexikalizált metaforikus jelentéseket is jellemzi bizonyos szabályszerűség. Ugyanis a (7)–(10) alapján úgy tűnik, hogy a szóban forgó jelentések lexikalizálására egy lexikai-szemantikai mező hiperonim vagy legkevésbé specifikus szavát használjuk. Feltételezhető azonban, hogy ez a szabályszerűség nem vonja kétségbe e jelentések lexikai jellegét, mert különböző nyelvek összevetéséből kiderülhet, hogy több lehetőségünk van a

⁴Érdemes megjegyezni, hogy nemcsak a tárgyi argumentum szokatlansága miatt kell azzal számolnunk, hogy a *megöl*-nek van metaforikus jelentése, hanem az alanyi argumentum szintén szükségessé teheti az átvitt értelmezést. Vö.:

(i) *Tegnap Jánost megölte az unalom.*

metaforikus jelentést eredményező összehasonlítás alapjának kiválasztására, vagy hogy egy nyelv egy adott fogalomkörben egyik metaforizációs lehetőséget sem használja ki.⁵ Azt pedig, hogy egy nyelv él-e és melyik lehetőséggel él, a szótárnak mindenképpen tükröznie kell. Mindazonáltal ebben a második megjegyzésben említett problémákat a jövőben tüzetesebben meg kell vizsgálni.

2.4. A fogalmi szelekció legérdekesebb esete, amikor a fogalmi differenciációval és elmozdulással előállítható szó szerinti jelentések **összeegyeztetése** folyik a megnyilatkozásokban. Figyeljük meg újból az (1a)-t és az (1b)-t, amelyeket (11a)-ként és (11b)-ként megismétlek!

(11) a. *1975-ben Péter elment az iskolából.*

b. *Délelőtt tíz órákor Péter elment az iskolából.*

Az *iskola* a (11a)-ban az *1975-ben* időhatározó kontextusában (tipikusan) mint intézmény, a (11b)-ben a *délelőtt tíz órákor* környezetében pedig (tipikusan) mint épület interpretálható. Az *iskola*-nak ez a két különböző – a magjelentésből (l. a (3)-at) konceptuális elmozdulás révén keletkezett – szó szerinti jelentése az ige kétféle konceptuális differenciációját vonja maga után. Az *elmegy*-et az ‘intézmény’ esetén a társadalmi státus megváltozásaként, míg az ‘épület’ esetén fizikai mozgásként értelmezhetjük, feltételezve, hogy ezek a szó szerinti jelentések egy absztrakt – mind a fizikai, mind a társadalmi helyváltoztatás mozzanatát magában foglaló – MOZOG komponensből eredeztethetők a megfelelő kontextusokban.

Tekintsük most a (12)-t és tételezzük fel, hogy ugyanúgy belső helyviszonyról van szó, mint a (11)-ben!

(12) *Péter elment az iskolától.*

Jóllehet a (12)-ben nem szerepel egyik (11)-beli időhatározó sem, mégis egyféleképpen értjük. Nevezetesen: Péternek a társadalmi státusa változott meg, mert az iskolára csak mint intézményre gondolhatunk. Ennek oka nem lehet más, mint a *-tól* ablatívuszi esetrag. Ez a tény arra hívja fel a figyelmet, hogy az esetrag is lehet olyan kontextus, amely befolyásolja a konceptuális értelmezést. A (12)-t tekintve azt kell mondanunk, hogy a *-tól* ablatívuszi esetrag nem egyeztethető össze az *iskola*-nak az ‘épület’ fogalmi egységet tartalmazó szó szerinti jelentésével. A (11)-gyel kapcsolatban viszont az állapítható meg, hogy a *-ból* elatívuszi esetrag nem gátolja meg az *iskola*-nak sem intézményként, sem épületként való fogalmi elmozdítását.

Természetesen, a (11) és a (12) kapcsán említett interpretációs mechanizmusok más hasonló szemantikájú összetevőkből álló megnyilatkozások esetén szintén működésbe lépnek. Ugyanis ha a megnyilatkozásokban egy olyan másik főnév (pl. az *uszoda*) szerepel irányt jelölő esetragos alakokban, amely az *iskola*-éhoz hasonló szó szerinti jelentésekkel rendelkezik, valamint egy „mozgást jelentő” ige is előfordul bennük (pl. a *hív*, amelynek a jelentésábrázolásában – az OKOZ és a TUD predikátumok

⁵ A haraggal/dühvel kapcsolatos metaforikus kifejezések kultúraspecifikusságának mértékéről l. Kövecses (1995).

argumentumpozíciójában – megjelenik az absztrakt MOZOG komponens⁶), akkor ezek értelmezése olyan módon történik, mint a (11)-beli és a (12)-beli példáké. Vö.:

- (13) a. *1975-ben az uszodába hívták Pétert.*
 b. *Délelőtt tíz óraker az uszodába hívták Pétert.*

(14) *Az uszodához hívták Pétert.*

A (11)–(14)-ben található megnyilatkozásokat összevetve, két – egy speciálisabb és egy általánosabb jellegű – megjegyzést kell tenni. Először: érdemes külön kiemelni, hogy az „elsődlegesen” külső helyviszonyt jelölő ablatívuszi *-tól* és allatívuszi *-hoz* esetragok csak az *iskola* és az *uszoda* főneveknek az ‘intézmény’ fogalmi egységet magában foglaló szó szerinti jelentései esetén vonatkozhatnak belső helyviszonyra. Másodsor: a szóban forgó megnyilatkozások konceptuális értelmezése nyilvánvaló módon kapcsolatban áll azok **kompozicionalitásával**, azaz azzal a kérdéssel, hogy elegendő-e a megnyilatkozások szemantikai jelentésének megállapításához a megnyilatkozásokat alkotó összetevők jelentésének és a megnyilatkozások morfoszintaktikai szerkezetének ismerete (l. Bierwisch 1983a: 94, 1996: 32–33). Ha most nem vesszük figyelembe, hogy a határozóragos főnevek és az igei alakok maguk is komplex kifejezések, akkor így fogalmazhatjuk meg a (11)–(14) kapcsán felmerülő és a kompozicionalitás elvét érintő problémát: A (11)-ben és a (12)-ben az *element* predikátum jelentését befolyásolja argumentumainak (*iskolából/iskolától*) jelentése. A (13)-ban és a (14)-ben pedig a *hívták* predikátum jelentésére hatással vannak az *uszodába*, ill. az *uszodához* argumentumok. A kétszintű konceptuális szemantika szerint – a fentiekből következően – szigorú értelemben nem beszélhetünk kompozicionalitásról, mert a megnyilatkozások szemantikai interpretációja során tekintettel kell lenni a kontextusokban aktiválódó világtudásunkra is.

3.1. A kompozicionalitás problémáját, természetesen, nemcsak a kétszintű konceptuális szemantika keretében vizsgálhatjuk. A generatív lexikon elméletének (Pustejovsky 1995, 1998; l. még Jackendoff 1997: 47–67) eszköztárában található egy olyan kompozíciós művelet, amely figyelembe veszi azt a tényt, hogy az argumentum jelentése hatással lehet a funktor jelentésére, azaz hogy egy konstrukcióban több elem viselkedhet funktorként, és amelyet ezért **együttes kompozíciónak** (co-composition) nevezhetünk.⁷

Tekintsük a (15)-öt!

- (15) a. *A borosüveg a folyóban lebegett.*
 b. *A borosüveg a barlangba lebegett.*

A (15) esetében Pustejovsky (1995: 125–126) azt javasolja, hogy a *lebeg*-nek lexikai szinten, a szótárban csak egy – állapotmódot/mozgásmódot jelölő – jelentése (l. a (15a)) van. A ‘valahová történő mozgás valamilyen módon’ jelentéssel nem maga a *lebeg* rendelkezik, hanem – mint a (15b)-ben – az igét és a határozóragos főnevet tartalmazó szó szerkezet. Tehát mivel az irányt kifejező argumentum befolyásolja a

⁶ A *hív* részletes elemzésére l. Bibok (1998).

⁷ Pustejovskynak a kompozicionalitásra vonatkozó felfogását illetően l. (1995: 59–62, 1998: 293). A generatív lexikon elméletének a kétszintű konceptuális szemantikával szembeni előnyeiről és hátrányairól pedig l. Bibok (megjelenés előtt).

predikátum jelentését, a *barlangba lebegett* konstrukció jelentését azon a módon szerkeszthetjük meg, amelyet együttes kompozíciónak hívunk.

Mielőtt alaposabban megvizsgálánánk Pustejovskynak a (15a)-val és a (15b)-vel illusztrált poliszémiára vonatkozó elképzelését, figyeljük meg, hogy nemcsak olyan igékkel alkothatók ezekhez hasonló újabb példapárok, amelyeknek lexikai jelentésében nincs mozgásra való utalás (l. lentebb a (16)), hanem olyan igékkel is, amelyeknek lexikai jelentése is magában foglalja a nem helyváltoztató és a helyváltoztató mozgásra való utalást (l. lentebb a (17), ill. a (18)).⁸

(16) a. *Péter a sarokban állt/térdelt/ült/feküdt.*

b. *Péter a sarokba állt/térdelt/ült/feküdt.*

(17) a. *A labda a gólvonalon pörgött.*

b. *A labda a kapuba pörgött.*

(18) a. *Péter a folyóban úszott.*

b. *Péter a barlangba úszott.*

A (16)–(18) kapcsán Pustejovsky imént említett javaslata alapján a következőképpen fogalmazhatunk: az *áll, térdel, ül, fekszik, pörög* és *úszik* igéknek a szótárban csak egy – állapotmódot, ill. nem helyváltoztató/ helyváltoztató mozgásfolyamatot és annak módját jelölő – jelentése van. A ‘valahová történő mozgás valamilyen módon’ jelentéssel nem maguk az igék rendelkeznek, hanem az igéket és a határozóragos főneveket tartalmazó szó szerkezetek. Következésképpen mivel az irányt kifejező argumentumok hatással vannak a predikátumok jelentésére, ezekben az esetekben is a konstrukciók jelentésének együttes kompozíciójával találjuk szemben magunkat.

A fentebb mondottak, természetesen, nem jelentik azt, hogy a kérdéses szemantikai mezőkbe tartozó minden szó ugyanilyen módon viselkedne. Például:

(19) a. *A kutya a sarokban heverészik/*heveredett.*

b. *A kutya a sarokba heveredett/*heverészik.*

A *heverészik* nem használható direkcionális argumentumokkal (vö. a (19b)), a *heveredik* viszont nem fordulhat elő lokális jelentésű raggal ellátott főnévvel (vö. a (19a)). Láthatjuk tehát, hogy az utóbbi esetben nem lehet szó együttes kompozícióról. Ezért lexikailag kell rögzíteni a *heveredik* ‘valahová történő mozgás valamilyen módon’ jelentését, azaz a *heveredik*-nek mint lexémának van ilyen jelentése.

3.2. Ha mármost alaposabban szemügyre vesszük a (15)–(18)-beli példákat, azt kell megállapítanunk, hogy a (b)-jelű sorokban – az (a)-jelűekhez képest – megváltozik az argumentumszerkezet. Ugyanis az igék mellett irányt jelölő vonzatok jelennek meg. A változás ezen végpontjának ismerete tulajdonképpen elegendő az alább kifejtendő érvelés szempontjából. Mégis mivel a teljes leírásához tisztázni kellene a kiinduló argumentumszerkezetet is, nézzük meg legalább röviden, mit mondhatunk erről! Ahhoz hasonlóan, ahogy Pustejovskynál (1995: 125) a *float* ‘lebeg’ ige argumentumszerkeze-

⁸ Vö. még a *típeg, csoszog, támolyog, sántikál* és *táncol* igékkel (Komlósy 1992: 350–351). Pl.:

(i) *Mari táncolt.*

(ii) *Mari a testvére mellé táncolt.*

tében nincs lokális argumentum, a (15)–(18)-ban szereplő igéket tarthatjuk egyargumentumúaknak, és így a lokális jelentésű határozóragos főnevek szabad határozóknak minősülnének. Ezt látszik alátámasztani, hogy ezek tényleg elhagyhatók a fenti példák-ból. Ellenben ha arra gondolunk, hogy a szóban forgó igék valamilyen helyzetben való nyugalomban levést, ill. mozgásban levést fejeznek ki, ami szükségképpen maga után vonja a térbeli elhelyezést, akkor a kérdéses igéket inkább kétargumentumúaknak, azaz olyanoknak kell tartanunk, amelyek argumentumszerkezetében nélkülözhetetlen a lokális argumentum. Ebben az esetben viszont a lokális vonzatnak a megnyilatkozásokból történő kihagyása csak azt jelenti, hogy az szintaktikailag implicit marad, de az argumentumok száma nem csökken eggyel. Ugyanúgy, mint ahogy az *eszik* ige tárgy nélküli használata, vagyis amikor az *eszik* által leírt szituációnak csak egyik résztvevőjét nevezük meg szintaktikailag, sem változtat azon a tényen, hogy ez az ige szemantikailag kétargumentumú.⁹

Most térjünk rá annak a kérdésnek a megvizsgálására, hogy ha feltételezzük, hogy a (b)-jelű sorok jelentését az igéknek és a határozóragos főneveknek a kölcsönhatásából eredeztetjük, mi biztosítja egyáltalán ehhez az igéknek direkcionális argumentumokkal való kapcsolódási lehetőségét. Nyilvánvaló módon a szótári komponensben kell ezt rögzítenünk. Természetesen, nem külön-külön minden egyes releváns lexémánál, hanem lexikai szabály formájában. Pustejovsky nem említi ezt a problémát. De megoldást nyújthat az, ha ugyanúgy, mint ahogy a szükséges esetekben Komlósy (1992: 352–4, 419–44) vonzatstruktúrát változtató szabályokat használ, mi is megfogalmazzunk egy ilyen szabályt. Ez a megoldás azonban ahhoz vezetne, hogy így a szóban forgó igék mindegyike végülis kétszer szerepelne a szótárban. Ám ez nemcsak a lexikai ábrázolás gazdaságossága követelményének (Bierwisch 1997) mondana ellent, hanem a generatív lexikon azon alaptörekvésének is, hogy lehetőség szerint ne egyszerűen megsokszorozzuk a szójelentéseket a szótárban, hanem generáló mechanizmusokkal állítsuk elő a kontextusokban megjelenő újabb és újabb jelentéseket (Pustejovsky 1995: 60, 1998: 293). Az együttes kompozíciót ilyen generáló eszköznek tarthatjuk, csakhogy számot kellene tudnunk adni az argumentumszerkezetben végbemenő változásról is.¹⁰

Az összes említett szempontot figyelembe véve, én azt javaslom, hogy minden egyes fentebbi ígét egyetlen szótári tételként kezeljünk olyan módon, hogy az (a)- és (b)-jelű példákbeli jelentéseket egy jelentésként ábrázoljuk, (kerek) zárójelbe téve a reprezentáció opcionális részét, amelyre ténylegesen csak a második kontextus esetén van szükség. A 3. fejezetben tárgyalt igéket összességükben tekintve, a (20)-beli formulával adható meg a jelentésreprezentációknak a (b)-jelű példák kezelése végett szükséges része.

(20) [[MOZOG x] : [FIN [LOC x] α [LOC u]]]

A (20) a következőképpen értendő: x mozog, mégpedig olyan [LOC u] helyre, amely az egyes határozóragos, ill. névutós argumentumoktól függően az α-val szimbolizált ‘benne’, ‘rajta’, ‘alatta’, ‘mellelte’ stb. viszonyban állhat egy ösvénynek a végpontjával,

⁹ Az *eszik* ige ezen tulajdonságának két különböző elméleti kezelésére l. Komlósy (1992: 353) és Németh T.–Bibok (1999: 413–4).

¹⁰ Megjegyzendő, hogy az együttes kompozíciónak vannak olyan esetei is, amikor nem merül fel ilyen probléma az argumentumszerkezettel kapcsolatban (l. Pustejovsky 1995: 122–5, 221–5).

amelyet úgy kapunk meg, ha x helyére, azaz a [LOC x]-re alkalmazzuk a FIN komponens.

A (20)-nak az egyes igék szótári jelentésdefinícióiban való használatával kapcsolatban az alábbiak szerint kell eljárni:

- a) Ha a ‘valahová történő mozgás valamilyen módon’ jelentés lexikalizálódik (pl. *heveredik*), akkor a (20) nem zárójelbe tett, opcionális, hanem zárójel nélküli, kötelező része az adott lexéma jelentésábrázolásának. Természetesen, a másik tárgyalt jelentés lexikalizálódása (pl. *heverészik*) eleve szükségtelenné teszi a (20)-at.
- b) A FIN komponens – a lexikalizálódott jelentéseket leszámítva – minden esetben zárójelben szerepel az igéknek az (a)- és (b)-jelű példákbeli jelentéseit egybefogó reprezentációban, és csak a (b)-jelű példák kontextusa aktualizálja, követeli meg figyelembevételét.
- c) Ha – mint ahogy Pustejovskynál (1995: 125) a *float* ‘lebeg’ ige esetében – az argumentumszerkezetben nincs lokális argumentum, akkor az általános jelentésreprezentációban a térbeli lokalizálást kifejező [[LOC x] α [LOC u]] formulát zárójelbe kell tenni, amelyre akkor lesz szükség, amikor a FIN komponens aktivizálódik. De ha a lokalizáció az igék által megnevezett szituációknak szemantikailag elengedhetetlen része, akkor a [[LOC x] α [LOC u]] kifejezés egyáltalán nem szerepelhet zárójelben.
- d) A [MOZOG x] kifejezés, magától értetődik, csak akkor zárójelezendő, ha az ige az (a)-jelű példában nem mozgásra, hanem állapotra vonatkozik (*áll, térdel, ül, fekszik*). Ha azonban bizonyos igék már az (a)-jelű példákban tartalmazzák a mozgásra való utalást, akkor a (20)-nak a [MOZOG x] része nem lehet opcionális ezeknek az igéknek az ábrázolásában.

A 3.2. pont lezárásaként még két megállapítás kívánkozik az elmondottakhoz. Először: a fentihez hasonló eljárást alkalmaz – a fonológiában használt jelölési konvenciókra utalva – Bierwisch (1996: 68–9, 1997: 238–44), amikor a német direkcionális és lokális előljárószók, valamint az angol tárgyatlan és tárgyas igék két különböző jelentését egy szótári egységbe vonja össze. A *hív* és a *küld* lexémák esetében pedig magam is azt javasoltam (Bibok 1998: 445), hogy nemcsak az absztrakt MOZOG komponens segítségével adhatunk általánosabb jelentésdefiníciót, hanem úgy is, ha bizonyos komponenseket (például a TUD-ot) zárójelben szerepeltetünk és megengedjük, hogy a kontextus döntse el, mikor kell azokat figyelembe venni. Ezt az utóbbi megoldást elfogadhatóbbnak tartottam, mint azt, ha – fordítva okoskodva – a kontextus vezetne be a lexémák reprezentációjába (nem egyszerűen hozzákapcsolásról van szó!) ilyen komponenseket változóikkal együtt. Másodsor: amennyiben a kontextusbeli hatások miatt szükséges együttes kompozíció kiindulópontjának a fentebb kifejtett módon reprezentált lexikai egységeket tekintjük, ez a művelet a 2.4. pontban található (11)–(14)-beli megnyilatkozások értelmezése során is alkalmazható. A különbség annyi, hogy azon igék jelentésábrázolásának alulspecifikálásában mind az absztrakt MOZOG komponens, mind a reprezentáció bizonyos részeinek zárójelbe tétele szerepet játszhat, és az x változó miatt (vö. a (3)) a főnevek sem teljesen meghatározottak lexikai szinten. Továbbá: ugyanúgy, mint az együttes kompozíció nem tárgyalt

típusainál (l. a 11. lábjegyzetet), a (11)–(14)-nél sem jelentkeznek a (15)–(18) kapcsán említetthez hasonló argumentumszerkezetbeli problémák.

4. Jelen tanulmányomban először a kétszintű konceptuális szemantikának a megnyilatkozások szemantikai jelentésének megszerkesztésére kidolgozott mechanizmusait tekintettem át a jelentéselemek egyeztetése szempontjából. A szelekciós szabályok nyelvi és fogalmi jellegének vizsgálata a lexikalizálódott és a szabályszerű metafora megkülönböztetéséhez vezetett. A generatív lexikon elmélete által javasolt együttes kompozíciónak a módosítása és pontosítása pedig lehetővé tette, hogy párhuzamot vonjak e művellet és a konceptuális szelekció azon esetei között, amikor szükség van az elmozdulás és a differenciáció által előállított jelentések egyeztetésére.

Irodalom

- Apresjan, Jurij D. 1974: *Leksičeskaja semantika: Sinonimičeskie sredstva jazyka*, Moszkva, Nauka.
- Bibok, Károly. 1996: Problema konceptual'noj semantiki russkogo i vengerskogo jazykov, *Voprosy jazykoznanija* № 2, 156–65.
- Bibok Károly 1998: A hív és a küld igék konceptuális szemantikai vizsgálata, *MNy. XCIV*, 436–46.
- Bibok Károly 1999: A könyv-típusú szavak polisziemiája, in Gecső Tamás szerk.: *Poliszémia, homonímia: Az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke által 1998 októberében rendezett tudományos konferencia előadásainak tanulmánykötete*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 24–30.
- Bibok, Károly 2000: Conceptual semantic investigations in Russian and Hungarian, in Endre Lendvai szerk.: *Applied Russian studies in Hungary*, Pécs, Krónika, 15–32.
- Bibok Károly megjelenés előtt: A lexikai és az aktuális jelentés kapcsolata a kétszintű konceptuális szemantikában és a generatív lexikon elméletében, in: *Lexikális jelentés – aktuális jelentés*, Az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke által 1999 októberében rendezett tudományos konferencia előadásainak tanulmánykötete.
- Bierwisch, Manfred 1979: Wörtliche Bedeutung – eine pragmatische Gretchenfrage, in Grewendorf, G. szerk.: *Sprechakttheorie und Semantik*, Frankfurt/M., Suhrkamp, 119–48.
- Bierwisch, Manfred 1983a: Semantische und konzeptuelle Repräsentation lexikalischer Einheiten, in R. Růžička – Wolfgang Motsch szerk.: *Untersuchungen zur Semantik*, Berlin, Akademie-Verlag, 61–99. (Studia Grammatica XXII.)
- Bierwisch, Manfred 1983b: Formal and lexical semantics, in Manfred Bierwisch: *Essays in the psychology of language*, Berlin, ZISW, 56–79. (Linguistische Studien A 114.)
- Bierwisch, Manfred 1996: How much space gets into language? in Paul Bloom – Mary A. Peterson – Lynn Nadel – Merrill F. Garrett szerk.: *Language and space*, Cambridge, MA, The MIT Press, 31–76.
- Bierwisch, Manfred 1997: Lexical information from a minimalist point of view, in Chris Wilder – Hans-Martin Gärtner – Manfred Bierwisch szerk.: *The role of*

- economy principles in linguistic theory*, Berlin, Akademie Verlag, 227–266. (Studia Grammatica 40.)
- Jackendoff, Ray 1997: *The architecture of the language faculty*, Cambridge, MA, The MIT Press.
- Kiefer, Ferenc 1995: Cognitive linguistics: A new paradigm? in: *Linguistics in the Morning Calm* 3, Szöul, Hanshin, 93–111.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 299–527.
- Kövecses, Zoltán 1995: Anger: Its language, conceptualization, and physiology in the light of cross-cultural evidence, in John R. Taylor – Robert E. MacLaury szerk.: *Language and the cognitive construal of the world*, Berlin, Mouton de Gruyter, 181–196.
- Mel'čuk, Igor A. 1989: Semantic primitives from the viewpoint of the Meaning-Text Linguistic Theory, *Quaderni di Semantica* X, 65–102.
- Németh T., Enikő – Bibok, Károly 1999: Implicit arguments in Hungarian, in Jef Verschueren szerk.: *Pragmatics in 1998: Selected papers from the 6th International Pragmatics Conference* Vol 2, Antwerpen, IPrA, 412–26.
- Padučeva, Jelena V. 1999: Princip kompozicionnosti v neformal'noj semantike, *Voprosy jazykoznanija* N° 5, 3–23.
- Pethő Gergely 1998a: A poliszémia kezelése a kétszintű és a prototípuselméleti szemantikákban, in Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László szerk.: *Szemiotikai szövegtan 11: A szemiotikai szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez (III)*, Szeged, JGyTF Kiadó, 25–52.
- Pethő Gergely 1998b: A száj szó jelentésének kognitív szemantikai leírása, *Folia Uralica Debreceniensia* 5, Debrecen, 133–202.
- Pethő, Gergely 1999: Die Behandlung der Polysemie in der Zwei-Ebenen-Semantik und den prototypentheoretischen Semantiken, *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 9 N° 1, 19–57.
- Pustejovsky, James 1995: *The Generative Lexicon*, Cambridge, MA, The MIT Press.
- Pustejovsky, James 1998: Generativity and explanation in semantics: A reply to Fodor and Lepore, *Linguistic Inquiry* 29, 289–311.